

РЕПЛИКА – СҮЙЛӨӨ РЕЧИНИН
НЕГИЗГИ БИРДИГИРЕПЛИКА – КАК ОСНОВНАЯ ЕДИНИЦА
РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИREPLICA – AS THE BASIC UNIT
OF SPOKEN LANGUAGE

Аннотация: Берилген макалада репликанын сүйлөшүү речинде (аңгемелешүү учурундагы) негизги коммуникативдик борбордук бирдик экендиги жана анын тил илиминдеги орду, грамматикалык каражаттарынын структуралык түзүлүшү каралып, алардын лингвистикада ишке ашырылышындагы экономдуулукту жана эмоционалдуулукту жаратуудагы негизги кызматы каралат. Ошондой эле репликаны көпчүлүк окумуштуулар сүйлөшүлүп жаткан учурдагы реакцияга байланыштуу карашканы белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: Грамматикалык маани, грамматикалык категория, грамматикалык форма, морфология, синтаксис, семантика, стилистика, синонимия, сөз айкаштары, структура, системалык мамиле, изафеттик конструкция, парцеляция.

Аннотация: В данной статье рассматривается реплика, являющаяся центральной и основной коммуникативной единицей в разговорной речи, а также ее в специальной литературе недостаточно освещенные характерные особенности реплики: ее синтаксическая природа, нормативные и индивидуально-экспрессивные свойства, функциональные разновидности, соотношение реплик и повествования, способы и средства связи реплик, характер и стиль реплики и многие другие внутри и внеязыковые их особенности.

Ключевые слова: Грамматическое значение, грамматическая категория, грамматическая форма, морфология, синтаксис, семантика, стилистика, части речи, синонимия, словосочетания, структура, системное отношение, изафетная конструкция, парцеляция.

Annotation: In this article, we consider a replica, which is the central and basic communicative unit in colloquial speech, and also its characteristic literature does not lightly highlight the characteristic features of the replica: its syntactic nature, normative and individually expressive properties, functional varieties, the correlation of replicas and narratives, ways and means Communication replicas, character and style of replicas and many others inside and outside of their language features.

Key words: morphological category, case category, grammatical meaning, grammatical categories, grammar forms, morphology, lexeme, parts of speech, synonyme, word combination, system, structure, systemic relationship, pragmatic.

Реплика – бул сүйлөө речинин негизги коммуникативдик бирдиги жана бобору болуп саналат, бул бирдик жана борбор лингвистикада атайын иликтөөгө алынган эмес. Негизги адабияттарда репликанын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жакшы чагылдырылган эмес: анын синтаксистик жаратылышы, нормативдүүлүгү жана экспрессивдүү-индивидуалдык касиети, функционалдык ар түрдүүлүгү, репликанын байланыштуулугу жана баяндоосу же аңгеме түрүндө айтуусу, ыкмалары жана репликанын байланыш каражаттары,

репликанын стили жана мүнөзү ж.б. көптөгөн башка ички жана сырткы тилдик өзгөчөлүктөрүн баяндап айтуу, баяндап жазуу толук түрдө изилдөө тил илиминде сыртта калган.

Лингвистикалык адабияттарда “реплика” термини ар түрдүү жактан талкууларга алынды. Көпчүлүк тилчилер репликаны кандайдыр бир сүйлөшүп жаткан учурдагы угуучунун реакциясы менен түшүндүрөт. Ал эми кээ бир тилчилер сүйлөөчүнүн сөзүн угуп жаткан угуучунун реакциясы менен гана байланыш-

тырбастан, сүйлөшүүнүн башталышы, анын баштапкы чыккан точкасы, андан башка да болуп жаткан сүйлөшүүлөрдүн жаңы темага өтүшү менен байланыштырат. “Реплика” терминине арналган иликтөөлөр божомолдуу айтылган фраза диалогдо катышып жаткан жакка таандык болот дешкен.

Репликанын формалдык жана функционалдык критерийлерин бөлүп алуу эң керектүү конструктивдүү жактарын аныктаган Н.Ю.Шведованын эмгегинде так көрсөтүлгөн. Н.Ю.Шведова речтин ар башка коммуникативдик касиеттеринин алгачкы, баштапкы маанилери түздөн-түз ишке ашырылышы, тилдик жеке катышуулардын мамилелердин актуалдуулугу – бул диалог болуп аякталып, тилдик категория катары бири-бири менен сүйлөшүүдөгү алмашып туруусу сүйлөшүү речинин процессинде бири-экинчисин таң калтырууну жаратат. Бул диалогдук айтымда бири-бири менен байланыштыруучулук дайыма ой-сезиминде пайда болуп туруучу бири-бири менен байланыштыруучулук болбостон, тилдик байланыштыруучулук касиети да бар: интонациялык (дайыма) жана белгилүү учурда – чынында формалдуу. Мына ошондуктан Н.Ю.Шведова жалпы эле репликанын жана анын варианттарын конкреттүү ар түрдүүлүгүн критерийлерин тактоо үчүн, өтө так жана конкреттүү ишке ашыруу үчүн, алардын структуралык инварианттагы типтери жана репликанын топтору жардамынын негизинде аракет жасаган (Н.Ю.Шведова, 1960).

Репликанын составына кирген сөздөрдүн саны, негизги үндүн тонуна кирген сөздөргө мүнөздүү болгон сөздөр, алар эки топко бөлүнөт: Эреже боюнча кыска реплика (бир фразадан турган), булар турмуш-тиричиликте өтө аз санда колдонулуучу, ал эми созулунку реплика катары булар (бир нече фразадан турган репликалар) башка речтин түрүнө мүнөздүү болгон күнүмдүк турмушта колдонулуп туруучу реплика.

Репликанын айланысына мүнөздүү болгон түрлөр, булар эки жактын процессиндеги карым-катышын кыймыл-аракетин билдирип, эки тараптын тең коммуникативдик максаты биринен кийин бири кайталап туруусу, же бир речтин толук түрдө аяктоосу менен, экинчи речтин аны күтүп туруп андан ары улантуусу. Ошондуктан реплика кенен ойдо пайда болуп, жана реакцияны жаратып (биринчи репликага маалымат тиешелүү болуп), андан соң (экинчи репликанын маалыматы) стимулу жаралат.

Ар бир реплика жалпы диалогдук бирдикте контекстин бөлүмдүн бирдиги катары аткарылат, анткени структуралык жактан ага баш ийип турат. Репликаны байланыштыруучу позициясы чагылдыруучулук, анткени себеби кайталанып туруучу реплика дайыма бири-биринин артынан бири ээрчип жүрөт, биринчи репликага аяктаган соң, экинчи репликанын башталышы кабар берилет, көпчүлүк учурда салтка айланып калган үлгү жана жаңылыгы жок ойду реплика түзүп калат.

Өзүнүн коммуникативдик-синтаксистик белгилери боюнча реплика төмөнкүдөй группаларга кирет: а) синтаксистик жактан аякталган реплика, мындай реплика жөнөкөй сүйлөмдүн, ошондой эле татаал сүйлөмдүн формасында талап кылынат. Бул реплика жеке түрдө аткарылып, аздыр-көптүр ойдун аякталы-

шын чагылдырып, айтылып жаткан ойдун интонация аркылуу аякталышына көмөк көрсөтөт; б) Реплика, синтаксистик жалпы мүчөлөрдүн сапатына баш ийүүнү талап кылуучу катары колдонулат. Мындай реплика өз алдынчалуулугун сактайт, анткени себеби бул репликанын бирдиги синтаксистик бүтүндүүлүктөн сырткары колдонулбайт.

Репликанын семантикалык өзгөчөлүгүн салыштырууда жана сүйлөмдүн монологиялык речинде субъективдик учурдагы артык болушундагы репликанын мүнөздөлүшүн көрсөтөт. Реплика (сүйлөм жана речтин монологу сыяктуу) жөнөкөй информацияны (кабарды) берүү үчүн кызмат кылбайт, сүйлөөчүнүн аңгемелешип жаткан учурдагы кандайдыр бир фактыдагы мамилесинин реакциясы менен түшүндүрүлөт.

Реплика – реакция төмөнкүдөй ар түрдүү көрүнүштөргө ээ болот: бекемдөө, ырастоо, тануу, кошумчалоо, мурдагы айтылган ойлордун белгилүү жагын гана маалымдоо, сүйлөөчүнүн аңгемелешип жаткан учурдагы сөзүнө болгон мамилесин билдирүү, сүйлөөчүнүн речтеги предмет жөнүндө кабары жоктугу көрсөтүлүшү, эмоционалдык жана экспрессивдүү реакция, сүйлөөчүнүн кырдаалга жараша мамилеси ж.б., түшүндүрөт. Мына ушундай мамилелер биринен кийин бири келүүчү ар түрдүү эмоционалдык жана модалдык кошумча маанилерди жаратат: ишенимдүүлүк, күмөн саноо, макулдуулук, макулсуздук, ынанбоо, тан калуу, жек көрүү, кайгыруу, капа болуу, кыжырлануу, болжолдоо, божомолдоо, каршылык, ыраазы болуу, нааразылыктарды ж.б., жарататат.

Репликанын мамиле кылуудагы процессиндеги эки түрдүү реакциянын демилгенин жаралышы мүмкүн: рационалдык (акылга негизделген), эмоционалдык. Реплика – мунун аңгемелешип жаткан речтеги реакция катары колдонулушу семантикалык, позициялык, интонациялык, структуралык жактан мурдагы репликага баш ийип турат. Мына ошондуктан биринчи репликанын экинчи бир репликага байланышып, баш ийип турушу анча-мынчада лексика-структуралык каражаттардын структурасынын жардамы аркылуу уюшулат.

Өзүнүн коммуникативдик өзгөчөлүгү жана синтаксистик-структуралык мүнөздөгү ишке ашырылышынын айырмачылыгы жагынан репликанын учурдагы абалы ситуациялык жана контекстик-ситуациялык (учурдагы абалы айырмачылыкка ээ болуп турат. Ситуациялык абалда аткарылып жаткан реплика аңгемелешкен речтин жагдайында пайда болбостон, речтин учурда болуп жаткан кыймылы аркылуу пайда болгондо талап кылынат; диалогдун башталышы, же жаңы темадагы диалогдун башталышы, андан башка жаңы тема боюнча сүйлөшүү, бул сүйлөшүү таптакыр мурда болуп жаткан темалардан өзгөчөлөнүп турат. Алар мурдагы болуп жаткан контексттеги аңгеменин багытталганын натыйжасынын жоктугун аныктап, семантикалык-структуралык өз алдынчалуулукка ээ болот. Бизге белгилүү болгондой Ш.Балли речтин жагдайын төмөнкүдөй карайт: а) речтин процессиндеги сезимди кабыл алуучу элементтер; б) бардык шарттар белгилүү, алар сүйлөшүүнүн себебине гана кызмат кылат.

Речтин ситуациялык жагдайларга байланыштуу ролу тил менен карым-катышта болуп, речти сактоого

гана байланыштуу болуп турат. Эгерде сүйлөшүүдөгү байланыштуу предмет абстракттуу тема жөнүндө болуп жаткан болсо, анда речтик ситуация өзүнүн доминанттык (негизги идеяны, же башкы ролду) ролун жоготот. Эгерде речь кандайдыр бир конкреттүү тема жөнүндө болуп жатса, речтик ситуация кандайдыр бир информациянын (маалыматтардын) каражаттары жөнүндө болот. Ошондуктан, сүйлөшүү бир топтун мүчөсү жөнүндө болуп жаткан болсо, анда тез аранын ичинде бири-биринен айырмаланып турат.

Контекстуалдык-ситуациялык реплика ангемелешип жаткан речке реакция берип, семантикалык жана формалдык жактан мурдагы контекстке баш ийип, диалогдук бирдиктеги тизмекке байланыштуу болуп турат.

Ар бир ангемелешип жаткан диалогдук речь логикалык жактан бирин-бири улантуучу речь катары колдонулат, алардын уланышы бир нече репликалардан куралышы жалпы бирдей синтаксистик кызмат аткарат. Репликанын жалпы бирдей байланышы татаал синтаксистик бүтүндү жаратат. Алардын кийинки байланышкан биримдиктеги репликасы мурдагы болуп өткөн реплика менен толук түрдө же жарым жартылай гана баш ийип калат. Мына ошондуктан бирдиктүү бир биримдиктеги реплика семантикалык жалпы биримдикти түзөт.

Байланыштыргыч каражаттардын ролу – байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор, каратма, кириңди сөздөр, репликага тиешелүү болгон жактама ат атоочтор, татаал синтаксистик бүтүндү түзүүчүлөр, булар ар башка, булар эмоционалдык жана логикалык речте ар түрдүү мааниде ар түрдүү формада колдонулат.

Репликанын байланыштыруучу каражаттарынын бири кириңди сөздөр болуп эсептелинет: Бактыга жараша, күн ойдогудай ачылып кетпедиби (К.Ж.). Аба ырайы бюросунун маалыматтарына караганда, Ысык-Көл өрөөнүндө түнкүсүн катуу шамал жүрөт (“СК”).

Бул кириңди сөздөр жеке репликанын жекеден жалпыга гана байланыштыруучу каражат катары колдонулбастан, белгилүү экспрессивдик, модалдык маанилерди жаратуу үчүн да кызмат кылат. Бул бирдиктер төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрдү жаратат: биринчиден, ангемелешүүчүлөрдүн ортосунда контакты орнотот, экинчиден речтин маанисине же анын маанисинин субъектинин катышын белгилейт. Кириңди сөздөрдүн жардамы аркылуу ангемелешип жаткан жак сүйлөшүүгө аракеттенет, кызыгат, белгилүү ченде капа болуу, кайгыруу же коркунучтун белгисин чагылдырып, андан башка эң бир зарыл болгон кабарды басым менен айтылышына түрткүнү жаратат.

Ошондой болсо да бул бирдиктер коперативдик же индикативдик формалдуу мааниде колдонулуп, алар функционалдык жактан таптакыр башка мааниге ээ болот. Ангемелешип жаткан жактардын бири-бири менен мамиле кылуу процессиндеги негизи анын функциясы репликаны байланыштыруу, тартипке келтирүүнү аткарып, алар сүйлөшүү речинин байланыштыруучу бирдикке айлануусун жаратат.

Эгерде акыркы айтым да түшүрүлүп колдонулса, алардын өз алдынча да коммуникативдик ыкмаларды жаратууга мүмкүнчүлүгү болуп, ошондой эле речте өз алдынча баш ийбөөчүлүк фразаны жаратып, ар түрдүү образдуу структуралык мүнөздөрдү туудурат.

Зат атооч, сын атооч, сан атооч жана ат атоочтордун, андан башка да сырдык сөздөр, бөлүкчөлөрдүн айкашуулары, бул бирдиктердин коммуникативдик бирдиктерди түзүүсү сүйлөшүү речине мүнөздүү. Мисалы: Бир жолу бах деди. Бир күнү кубанганын айтпай эле кой.

Ар түрдүү репликанын ортосундагы каражаттарды байланыштыруучу этиштин жай ыңгайындагы экинчи жактын формасын түзүү үчүн кызмат кылат. Этиштин мындай тиби эки жактуу мүнөздү жаратат. Алар бир эле учурда болуп жаткан сүйлөөчү менен кабарлоочунун мүнөзүндөгү репликаны сүрөттөйт. Алар структуралык жактан анын составынан чыкпастан, жалпы сүйлөмдүн конструкциясынан сырткары турат; бирок семантикалык катышы жагынан алар ажыратылбаган функцияны аткарат: Көрбөсөң эмне дээр элең!

Репликанын ангемелешүүчү катарындагы байланыштыруучу каражаттарына суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөмдөр тиешелүү, булар өзгөчө ангемелешип жаткан жактардын кайрылуусу интонация аркылуу мүнөздөлөт. Бул (илептүү, суроолуу) сүйлөмдөр жай сүйлөмгө караганда, дайыма диалогдуулугу менен айырмаланып турат.

Тарыхта синтаксистин иштелишин, анын ордун сүйлөмдө аныктоо, тилдин максималдуу бирдиги катары каралган. Ошону менен бирге структура-семантикалык жактан терең анализдөө конкреттүү тилдик фактылар аркылуу көрсөтүлүп, сүйлөмдүн өзү синтаксистик бүтүмдөрдүн өтө чоң бирдиктери, бүтүмдөрүнүн бөлүмү катары аткарат. Мындай бирдикти бирдик катары диалогдук бирдиктин мисалы катары алууга болот, булар көп убакыттан бери структура-семантикалык бирдик жана синтаксистик бүтүндүк катары өз алдынча жагы боюнча лингвистикалык анализ жүргүзүүдөн сыртта калган.

Айрым терминологиялык түшүнүктөгү изилдөөлөрдө “диалогдук бирдик” түшүнүгү мындай түшүнүктөрдү туудурат, “татаал синтаксистик бүтүн”, “абзац”, “жогорку баскычтагы фразалык бирдик” ж. б, бирдик катары түшүндүрүлөт. Ар түрдүү терминологиялык көрсөтүүлөргө карабаганда деле, негизинен, көпчүлүк тилчилер диалогдук бирдикти так өзүндөй эле, окшош ички мазмунун салыштыруу же сөз айкаштарынын составдарынын функционалдык өзгөчөлүктөрүн киргизген.

Диалогдук бирдик өзүнө таандык болгон ар түрдүү формалары менен көрүнөт. Өтө эле жөнөкөй жана кеңейтилген бул типтеги репликадагы сүйлөмдүн составынан турушун кош мүчөлүү диалог аткарат: алар жөнөкөй жана жалпы моделде аткарып, речь тизмегинде ар түрдүү ыкмалар менен жайылтылышы мүмкүн. Ар түрдүү коммуникациянын максаты реплика менен байланыштын ортосундагы ар түрдүү структуралык шарттарды түзүп, диалогдук каражаттардын жалпы ар түрдүү структуралык ылайыктуулугу пайда болот. Андан кийин репликанын биринен кийин бири келиши семантикалык жактан бирге байланыштуулугун жаратат.

Структуралык-семантикалык функциясы жагынан диалогдук речтин бирдиги ар түрдүү типтеги өтө активдүүлүгү боюнча төмөндөгүдөй: реплика-кабыл алуу, реплика-суроо, реплика-кайалоо. Бул типтердин ар бири диалогдук речте өзүнүн өзгөчөлүгү менен

белгилүү жана бири-биринен айырмаланып турат. Изилдөөчүлөр тарабынан кокусунан айтылган эмес, бул үч типтеги репликаны сүйлөшүү речин жалпы чагылдыруучу закон ченемдүүлүк катары айтышкан.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Иманов А., Давлетов С., Турсунов А. Кыргыз тили. Фонетика. Морфология. – Ф.: Мектеп, 1986
2. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1бөлүк. Фонетика жана морфология. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948
3. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. – Алма-Ата, 1959.
4. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.
5. Батманов И.А. Очерки синтаксиса узбекского языка. – Ташкент, 1959.
6. Вербицкий В.И. Грамматика алтайского языка. – Казан: 1896.
7. Грамматика азербайджанского языка. – Баку: Элм, 1971
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1940
9. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Т 1-2. – Б.: Мектеп, 1992. – 429 с.
10. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис. ЖОЖдор үчүн. – Ф.: Кыргызмамбас., 1951.
11. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Б., 1995. – 390 б.
12. Орузбаева Б. Сөз курамы (ЖОЖдор үчүн окуу куралы), – Б.: Мектеп, 2000.
13. Шведова Н.Ю. Очерку по синтаксису русской разговорной речи. – М., 1960.
14. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-класстар үчүн. – Ф.: Кыргызмамбас, 1954.
15. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. Т.1. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1949